

УДК 35.077.6

В. В. ГЛУХА

СУТНІСТЬ І ПРИЧИНИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ РЕГІОНІВ

Досліджено теоретичні засади та підґрунтя соціально-економічної диференціації регіонів та з'ясовано критерії щодо виділення груп економічно слабозвинених регіонів.

Ключові слова: соціально-економічний розвиток регіону, державне управління, критерії економічного розвитку країни, міжрегіональні відмінності.

In the article investigational theoretical principles and subsoil of socio-economic differentiation of regions and criteria are found out in relation to the selection of groups economic differences regions.

Key words: socio-economic development of region, state administration, criteria of economic development of country, regional differences.

Зростання диспропорцій соціально-економічного розвитку регіонів, низька конкурентоспроможність та інвестиційно-інноваційна активність у них є ключовою проблемою, що сформувалася в Україні протягом останніх років і потребує поетапного вирішення. З огляду на це, теоретичне обґрунтування сутності та причин міжрегіональної диференціації та визначення відмінностей між окремими видами регіонів з точки зору рівня їх соціально-економічного розвитку набуває особливої актуальності.

Питання дослідження міжрегіональної диференціації і пошуку ефективних методів її державного регулювання в умовах України передбачають необхідність уточнення первинного об'єкта аналізу, тобто ідентифікації поняття “регіону” як основної територіальної ланки та визначення їх видів.

Поняття “регіон” використовується в багатьох сферах наукової та практичної діяльності, тому не дивно, що дана категорія вийшла за межі якоїсь однієї науки і набула міждисциплінарного характеру. Зокрема, спроби обґрунтувати сутнісне наповнення цього поняття робилися багатьма вітчизняними та зарубіжними вченими у сфері географії (Е. Алаєв, Ю. Гладкий, А. Чистобаєв, Л. Джеймс, Дж. Мартін, О. Ковальов, Ф. Кожурін та ін.), регіональної економіки (В. Арженовський, З. Варналій, З. Герасимчук, В. Долятковський, А. Добринін, М. Долішній, Л. Зайцева М. Комаров, С. Мельник, М. Некрасов), державного та регіонального управління (П. Бубенко, А. Денисов, В. Лексін, В. Керецман, А. Пікулькін, М. Распопов, С. Романюк, Е. Уткін, А. Швецов).

Метою статті є дослідження теоретичних засад і підґрунтя соціально-економічної диференціації регіонів і з'ясування критеріїв щодо виділення груп економічно слабозвинених регіонів.

У географії сформувалися два основних підходи до поняття “регіон”, перший з яких опирається на достатність диференційованого аналізу просторових систем

під певним кутом зору, в межах якоїсь предметної систематики. Другий підхід орієнтувався на розробку методології і методики виділення інтегральних або багатоаспектних регіонів, у межах яких синтез окремих галузевих критеріїв міг отримати більш-менш строге раціонально-логічне обґрунтування [7].

Попри різноманітність підходів до поняття регіону, вчені-географи вказують перш за все на його просторову сутність. Утім, більш точно ідентифікувати регіон можна, лише об'єднавши її з іншими – економічними, соціальними, управлінськими, етнічними, історичними, культурними, – характеристиками.

Одним з найбільш універсальних визначень у географічній науці вважається визначення, дане Е. Аласвим: регіон – це територія, яка за сукупністю елементів, що її насичують, відрізняється від інших територій і володіє єдністю, взаємозв'язаністю елементів, що її складають, цілісністю, яка є об'єктивною умовою та закономірним результатом розвитку цієї території [3].

Досліджуючи суть поняття “регіон”, учені-економісти акцентують увагу на тих чи інших його економічних ознаках. Наприклад, на думку А. Добриніна, під регіоном слід розуміти територіально-спеціалізовану частину народного господарства країни, що характеризується єдністю і цілісністю процесу відтворення [8].

3. Варналій виділяє чотири парадигми визначення регіону:

1) регіон сприймається як квазідержава, що є відносно відокремленою підсистемою держави і національної економіки;

2) регіон є квазікорпорацією, великим суб'єктом власності та економічної діяльності. У цій якості регіони стають учасниками конкуренції на ринках товарів, послуг, капіталу. Розширення економічної самостійності регіонів (шляхом передання економічних прав від центру) є одним з головних напрямів ринкових реформ;

3) регіон як ринок, що має визначені кордони (ареал) і акцентує увагу на загальних умовах економічної діяльності та особливостях регіональних ринків різних товарів і послуг, праці, кредитно-фінансових послуг, цінних паперів, інформації, знань тощо;

4) регіон – це соціум, спільнота людей, які живуть на певній території. Це висуває на перший план відтворення соціального життя і розвиток системи розселення [4, с. 144].

На думку З. Варналія, саме в останньому контексті і потрібно розглядати регіон, оскільки ця парадигма найповніше враховує особливості, специфіку розвитку і єдності регіонів України.

Багато авторів зводять поняття регіону виключно до адміністративно-територіальної одиниці. Подібну позицію займає, наприклад, С. Романюк, який під регіоном розуміє найбільшу адміністративно-територіальну одиницю субнаціонального рівня, яка має виборну владу, юридичну незалежність та власний бюджет. В умовах України – це рівень області та Автономної Республіки Крим. Виходячи з особливого статусу, до регіонів віднесено також столицю держави м. Київ [10].

Схоже трактування наводиться в Законі України “Про стимулювання розвитку регіонів”, який визначає, що “регіон – це територія Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя” [1].

Отожнення поняття “регіон” з територією Автономної Республіки Крим, областей, міст Київ та Севастополь характерне і для проекту закону “Про засади державної регіональної політики”, утім у ньому зроблено спробу дещо розширити межі цієї категорії. Зокрема, у законопроекті визначено поняття “макрорегіон” і “мікрорегіон”:

Макрорегіон – визначене законодавством для досягнення особливих цілей розвитку територіальне утворення у складі декількох регіонів чи їх частин, які об’єднані за спільними ознаками, та яким притаманні спільні проблеми розвитку.

Мікрорегіон – територіальне утворення в межах регіону (частина регіону), що характеризується цілісністю та особливостями розвитку [2].

У цілому можна сказати, що на сьогодні термін “регіон” досить рідко вживається в нормативно-правових актах, хоча статтею 132 Конституції України визначено, що однією із засад, на яких ґрунтується територіальний устрій України, є збалансованість соціально-економічного розвитку регіонів.

З. Герасимчук розглядає регіон з точки зору сталого розвитку, а саме як “певний територіальний оптимум, тобто сукупність найсприятливіших соціально-економічних і природних умов на певній території, які б при правильній організації дали змогу найбільш ефективно використовувати природні, трудові ресурси, а також виробничу та соціальну інфраструктуру за умови збереження рівноваги в навколишньому середовищі [5].

Для досягнення цілей даного дослідження найбільш вдалим, на нашу думку, є визначення В. Лексіна та А. Швецова, які розуміють під регіоном (територію) сукупність частин соціального, природно-ресурсного та інших потенціалів держави, які збігаються просторово і щодо яких можуть здійснюватися регулятивні дії як з боку держави, так і з боку органів влади або самоврядування даної території [9].

Отже, слід погодитися, що залежно від галузі науки або сфери практичної діяльності, мети наукових досліджень і методологічних підходів визначення поняття “регіон” має специфічне забарвлення. Тому в рамках дослідження механізмів регулювання соціально-економічної диференціації пропонується розуміти під регіоном територію, яка характеризується географічною, економічною, демографічною єдністю, яка знаходиться в динамічному стані і щодо якої можуть здійснюватися регулятивні дії з боку органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Причому кордони регіону не обов’язково співпадають з кордонами адміністративно-територіальної одиниці.

В основі нерівномірностей соціально-економічного розвитку регіонів України, як і багатьох інших країн, історично лежали об’єктивні відмінності в початкових передумовах господарської діяльності – географічному положенні регіонів і їх природно-кліматичних умовах, забезпеченості найважливішими видами природних ресурсів (включаючи сировинні, паливно-енергетичні, земельні, водні, лісові), щільності і характері локалізації населення і трудових ресурсів.

Одні відмінності, зокрема природно-ресурсні особливості і географічне положення, носять природний характер і в тимчасовому аспекті первинні по відношенню до процесів територіального економічного розвитку. Інші відмінності, перш за все в характері розселення, з самого початку розвитку суспільства були

пов'язані з особливостями просторової локалізації спочатку природних, а потім економічних умов життєдіяльності людей.

Разом з тим, у міру розвитку суспільного виробництва і торговельно-економічних зв'язків, зростання кількості і населеності міст більший вплив на масштаби і динаміку територіальної економічної диференціації стали справляти агломераційні фактори, пов'язані з ефектом концентрації виробництва і господарської діяльності в цілому, а також відмінності в транспортно-географічних умовах.

З початку 1990-х рр., в умовах реалізації в Україні ринкових реформ і відмови від директивних методів управління, процеси територіального розподілу праці супроводжувалися загальною системною трансформацією економіки регіонів, що привело до зміни всієї системи міжрегіональних економічних зв'язків і відносин. При цьому значна лібералізація вітчизняної економіки і внутрішній ринок, що формується, зумовили різке зростання ролі ринкових стимулів в системі імпульсів територіального розвитку.

У нових умовах, що склалися в той період, у міру наростання кризових тенденцій і явищ стали розвиватися процеси посилення неоднорідності економічного простору країни, поглиблення диференціації регіонів по рівню соціально-економічного розвитку.

Академік А. Гранберг виділяє три комплекси причин розвитку цих процесів. По-перше, включився механізм ринкової конкуренції, що розділяє регіони по їх конкурентних перевагах і недоліках, який висвітлює різну здатність регіонів адаптуватися до ринку залежно від економічної структури і менталітету населення і влади, що склалися в регіонах. По-друге, значно ослабла регулятивна роль держави, що виразилося в скороченні державних інвестицій у регіональний розвиток, відміні більшості регіональних економічних і соціальних компенсаторів. По-третє, виникла фактична нерівність різних регіонів в економічних відносинах з центром, часто не мотивоване об'єктивними економічними обставинами [6].

Об'єктами регіональної державної політики мають бути регіони, які з тих чи інших причин не в змозі за допомогою своїх власних ресурсів забезпечити сталий розвиток.

Рівень економічного розвитку регіону в практиці наукових досліджень традиційно розглядається як багатоаспектна категорія, що враховує різні сторони економічного і соціального життя на даній території. Відповідно, типологізацію регіонів найправильніше було б здійснювати на основі цілісної системи показників, у комплексі тих, що характеризують досягнутий рівень їх розвитку в усьому різноманітті його сторін і аспектів.

Це означає доцільність урахування таких компонентів:

- порівняльні масштаби поточної господарської діяльності;
- рівень реальних доходів населення;
- рівень накопиченого в регіоні економічного потенціалу;
- загальний рівень платоспроможного попиту населення регіону;
- рівень фінансової самостійності регіону;
- ступінь диверсифікації господарської структури регіону і її прогресивність

в довгостроковому аспекті;

- рівень розвитку в регіоні виробничої (зокрема транспортної), загальногосподарської і ринкової інфраструктури, будівельної бази;
- ступінь енергозабезпеченості території;
- освітній і кваліфікаційний рівень трудових ресурсів і наявність системи їх перепідготовки і підвищення кваліфікації;
- ступінь розвитку в регіоні наукоємних інформаційних технологій;
- рівень розвитку галузей соціальної інфраструктури;
- рівень розвитку в регіоні основних типів ринків (товарів, послуг, капіталів, житла і робочої сили);
- порівняльні масштаби і характер міжрегіональних і зовнішньоекономічних зв'язків;
- рівень підприємницької активності господарюючих суб'єктів;
- рівень здоров'я населення і середня тривалість життя;
- рівень інтенсивності природоохоронної діяльності в регіоні.

Багатогранність проблематики регіонального розвитку і велика різноманітність поєднань різних територіально-локалізованих проблем і кризових ситуацій обумовлюють крайню складність внутрішнього змісту поняття проблемного регіону. Відповідно до прийнятої в регіональній науці термінології, проблемними регіонами вважаються такі території, які в соціально-економічних умовах, що склалися, не в змозі самостійно вирішити найбільш гострі проблеми свого розвитку (у т.ч. реалізувати наявний економічний потенціал) і тому вимагають активної державної підтримки.

Чіткого розмежування понять “депресивна територія”, “проблемний регіон”, “відсталий регіон” у науковій літературі немає, що породжує неоднозначність трактувань цих дефініцій. Досить часто в науковій літературі ототожнюють поняття проблемного, депресивного, кризового, відсталого регіонів. З огляду на це, доцільно звернути увагу на точку зору А. Гранберга, який вважає, що у структурі проблемних регіонів слід виділяти відсталі, депресивні і кризові [6].

З народногосподарської точки зору, економічно відсталі (слаборозвинені) регіони є найбільш складними для реалізації їх конкурентних переваг у системі територіального розподілу праці і забезпечення на цій основі їх стійкого економічного розвитку. Головним чинником, що перешкоджає стабільному економічному зростанню цих регіонів, є украй низький загальний рівень їх розвитку. Саме цей фактор, по суті, визначає реальні можливості того або іншого суб'єкта самостійно долати кризовий стан економіки і соціальної сфери на основі мобілізації внутрішніх резервів і джерел економічного розвитку.

Економічно слаборозвинені регіони, як правило, мають дуже незначні внутрішні резерви економічного зростання, а реалізація наявних конкурентних переваг вимагає великомасштабної економічної допомоги з боку держави. Йдеться як про значні обсяги державних трансфертів до регіональних бюджетів на цілі поточного споживання, так і про реалізацію за рахунок державних коштів інвестиційних проектів, що мають ключове значення для економіки даних регіонів.

Таким чином, рівень економічного розвитку території виступає інтегрованим виразом ступеня доцільного використання найважливіших передумов і чинників

регіонального розвитку за допомогою поточної господарської діяльності суб'єктів ринкової економіки і досягнення адекватних їй соціальних результатів.

Разом з тим, при виявленні слаборозвинених регіонів необхідно перш за все ґрунтуватися на їх ключових ознаках, до яких, на нашу думку, відносяться:

- у край низький загальний рівень інтенсивності господарської діяльності;
- значне відставання від більшості регіонів країни за рівнем накопиченого виробничого потенціалу, а також рівнем розвитку галузей соціальної сфери;
- загальна нерозвиненість господарської структури регіону, низький рівень її диверсифікації з переважанням сировинних галузей промисловості і (або) сільськогосподарського виробництва;
- нерозвиненість всіх основних типів регіональних ринків;
- відносно слабка інфраструктурна (зокрема транспортна) освоєність території;
- недостатньо розвинена соціальна сфера.

Таким чином, до групи економічно слаборозвинених регіонів можуть бути віднесені території з найбільш низькими питомими характеристиками масштабів суспільного виробництва, вузькоспеціалізованою економікою переважно сировинної або аграрної орієнтації, максимальним ступенем нерозвиненості всіх основних компонентів сучасної економічної системи, включаючи накопичений виробничий потенціал, регіональну інфраструктуру і соціальну сферу.

Література:

1. Про стимулювання розвитку регіонів : Закон України від 8 вересня 2005 р. № 2850-IV// ВВР України. – 2005. – № 51. – Ст. 548.
2. Про засади державної регіональної політики (проект) : Закон України. – Режим доступу : <http://www.bizvolnet.org.ua>.
3. *Алаев Э.* Социально-экономическая география / Э. Алаев. – М. : Мысль, 1983. – 210 с.
4. *Варналій З.* Регіональна політика України: нові умови, нові вимоги / З. Варналій // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1 (2). – С. 141–149.
5. *Герасимчук З. В.* Регіональна політика сталого розвитку: методологія формування, механізм реалізації / З. В. Герасимчук. – Луцьк : Надстир'я, 2001. – С. 128.
6. *Гранберг А. Г.* Основы региональной экономики : [учебник для вузов] / А. Г. Гранберг. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 495 с.
7. *Джонстон Р. Дж.* География и географы / Дж. Джонстон. – М., 1987. – 321 с.
8. *Добрынин А. И.* Региональные пропорции воспроизводства / А. И. Добрынин. – Л., 1977. – С. 9.
9. *Лексин В. Н.* Государство и регионы. Теория и практика государственного регулирования территориального развития / В. Н. Лексин, А. Н. Швецов. – М. : Эдиториал УРСС, 2003. – 368 с.
10. *Романюк С. А.* Політика регіонального розвитку в Україні : сучасний стан і нові можливості / С. А. Романюк. – К. : Вид-во УАДУ, 2001. – С. 3.

Надійшла до редколегії 20.01.2012 р.